

Мондошов Ш.Н.

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА МАКАЛДАРДЫ
ПАЙДАЛАНУУНУН МААНИСИ**

Мондошов Ш.Н.

**ЗНАЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПОСЛОВИЦ В ПРОЦЕССЕ
ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА**

Sh. Mondoshov

**THE IMPORTANCE OF USING PROVERBS IN TEACHING
THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 37:371.3:494.3:398.9

Бул макалада билим берүү мекемелеринде кыргыз тилин окутууда макалдарды пайдалануунун орду, мааниси жана максаты жөнүндө сөз кылынды. Анткени эне тилин окутуунун максаты тилдин ички түзүлүшү, анын мыйзам ченемдери жөнүндөгү аныктамаларды, эрежелерди окутуу менен чектелбейт. Кыргыз тили боюнча өтүлгөн ар бир сабак ой жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн, тарбия алуунун жана окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн сабагы болууга тийиш. Бул максатка жетүүнүн негизги жолу катары макалдарды пайдалануу зарыл. Анткени макалдар – коомдогу жакшы сапаттарды даңазалап, жаман сапаттарды сындаган, түзүлүшү – кыска, мааниси – нуска, элдин акыл – эсин өстүрүүдө кеңири колдонулган, сүйлөө маданиятына үйрөтүүчү, айтууга ыңгайлуу, эске тутууга жеңил, жогорку көркөмдүктө таамай айтылган элдик оозеки чыгармалардын негизги бир каражаты. Демек, макалдар азыркы билим берүүгө, эне тилин окутууга кызмат кылуулары керек.

Негизги сөздөр: окутуу, элдик макалдар, тил, кеп, лингвистика, методика, интеграциялоо, дидактика, кеп ишмердүүлүгү, тарбиялоо.

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы применения пословиц в процессе обучения и затрагивает их роль и значение. Цель обучения кыргызского языка в образовательных учреждениях не ограничивается обучением языковых законов, строений и правил. Каждый проведённый урок по кыргызскому языку результат многолетней работы педагогика по развитию мыслительной, воспитательной и речевой деятельности учащихся. Основным путем достижения к этой цели является применение пословиц и поговорок на уроках в процессе обучения учащихся. Ведь пословицы и поговорки возвыщают лучшие нравственные черты людей, обличают пороки и недостатки общества. По своему строению пословицы и поговорки являются краткими а по содержанию глубокими. Они широко применяют в воспитательном значении. Их легко запоминать и они окрашивают, обогащают речевые средства говорящих. Пословицы и поговорки являются одни из основных видов устного народного творчества. Значит, возможности применения пословиц и поговорок на уроках велики.

Ключевые слова: обучение, народные пословицы, язык, разговоривать, педагогика, лингвистика, методика, интеграция, дидактика, речевая деятельность, воспитывать.

The article is about the role, meaning and purpose of using proverbs in teaching the Kyrgyz language in educational institutions. Because the purpose of teaching the mother tongue is not limited by teaching the internal structure, definitions and rules of a language. Every lesson held on the Kyrgyz language is a lesson of communication, cognition, education and development of students' speech activity. The main way to achieve this goal is to use proverbs.

After all, proverbs and sayings elevate the best moral features of people, expose the vices and shortcomings of society. Proverbs and sayings are short in structure, but deep in content. They are widely used in the educational sense. They are easy to remember and they colour, enrich the speech means of the speakers. Proverbs and sayings are one of the main types of oral folk art. Therefore, proverbs should serve modern education and mother tongue teaching.

Key words: to teach, pedagogy, folk proverbs, language, speech, integrating, linguistics, methodology, didactics, theory, speech activity, bring up.

Эчен кылымдарды карыткан кыргыздар дүйнө кезип, көчмөн эл болуп, мал-мүлк, бийлик алмаштырып, байлык таап, кээде жоготуп жашап келди. Бирок такыр жоготпой сактап келген эң баалуу, эң керектүү мурасыбыз кыргыз тили болду. Улуу журт катары тилибизди сактасак, а тилибиз элибиздин түбөлүктүүлүгүн сактап, ушул эгемендүү күнгө жеттик.

Тил аркылуу бешик ырынан “Манаска” чейинки элдик оозеки чыгармачылыгыбызда бүтүндөй кайгы-капабыз, арман-мунубуз, каада-салтыбыз, үмүт-тилегибиз жана адабият менен маданиятыбыз, аалам кезген ой-санаабыз укумдан тукумга жетти. Демек, кайсы заманда, кандай учурда болбосун өз эне тилибизди сактоо - биздин ыйык милдетибиз. Мына ушул ыйык милдетибиздин ичинде эне тилибизди бала-бакчада, мектептерде жана жогорку окуу жайларда окутуу маселеси турат.

Ырас, кыргыз тилин окутуунун бардык көйгөйлөрү чечилбесе да, окутуу процессинин алкагында бир топ эле илимий эмгектер жазылып, диссертациялар корголуп, усулдук китептер жарык көрдү. Ооба, өткөн кылымдын башында тилди окутуунун негизин орус тилинин таасири менен грамматика түзөрүн билебиз. Алгачкы агартуучу И. Арабаев тилди окутуунун өзөгүн тилдин түзүлүшү эмес, колдонулушу түзүү керек десе, кызыл профессор К.Тыныстанов тилди окутуу, үйрөтүү иштери кеп ишмердүүлүгүнөн башталып, текст менен тыгыз байланышта каралып, турмуш чындыгына жакын болуш керек экендигин баса белгилеген. Ал турсун, билим берүү стандарттарында да эне тилдик материал жана тилдик система окуучулардын кеп ишмердигин окутуунун каражаты болуп саналарына басым жасалган. Бирок ушу күндө да биз кыргыз тилинин грамматикасын окутуп келебиз. Мындан арылуунун

бирден-бир жолу кыргыз тилин окутууда “Манас” эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармаларды, анын ичинен Ала-Тоодой ой-чабыттарды, сезим-туюмдарды, кыргыз элинин бүтүндөй жашоо-турмушун өзүнүн тулкусуна сиңирген, батырган, бир сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ болгон макалдарды пайдалануу деп билебиз. Анда кеп оролу ушул жөнүндө болсун.

Тарыхы терең, улуу көчмөн кыргыз эли келечек муундардын ар тараптан өнүгүшүн өзү оозанган, өмүрү өткөнчө колдонгон, кан тамырында аккан аракети, мамилеси, сөз өнөрүнө болгон табити менен тыгыз байланышта карап келген. Себеби, айрым таштагы жазууларды эске албаганда, басмасы жок кыргыз элинин аздектелген, акыл-ой чабытын жыйноочу, түбөлүккө сактоочу бай мурасын да, аларды укум-тукумга жеткирүүчү каражаты эне тили болуп саналат.

Кыргыз тилин окутуунун методикасын жакшыртууга өзгөчө салым кошуучу ички булагы катары кыргыз элине мүнөздүү болгон бардык баалуулуктарды: тарыхын, үрп-адатын, салт-санаасын, дүйнөгө көз карашын, адабиятын, маданиятын, көп кылымдык ислам түшүнүктөрүн, үмүт-тилегин, элдик медицинасын, көңүл ачуучу оюн-зоокторун, тилге, сөзгө карата болгон мамилесин, табигый жаратылыштык, көз жоосун алган кооздук, инсандык ж.б. түшүнүктөрүн эсептейбиз. Албетте, кыргызды кыргыз кылып тааныткан, башкалардан айырмалап турган бул көрүнүш-белгилерди дал ошол турушунда эне тилди окутууга колдонуу кыйла татаал, айрым учурда түздөн-түз карым-катышын, байланышын табуу мүмкүн эместей. Анын үстүнө аларды эч өзгөртүүсүз эне тил сабагына алып кирүү ал сабакта кыргыз тил сабагына эмес, кыргыз таануу сабагына айлантып жиберет [1, 138-б.].

Биздин пикирде, ички булактын мүмкүнчүлүктөрүн, каражаттарын тил сабагында колдонуу үчүн аны элдик педагогика менен тыгыз байланыштырып, элдик педагогиканын элеги аркылуу өткөрүп алуу керек. Эне тилди, дегеле, тилди окутуунун методикасы теориялык жана практикалык жактан кандай бийиктиктерге, кандай өркүндөтүүлөргө жетишпесин, ал элдик педагогика жеткен бийиктикке жетпейт, ансыз азыркы методика толук кандуу болбойт. Анткени эл тарабынан жаралган педагогика – жалпы эле адамзат пайда болгондон тартып, бүгүнкү жашообуздун жаралышына чейинки замандардын миңдеген сыноолордо сыналып, чыйралып, оор жоготууларга туруштук берип, ар кыл суроо-талаптарга, муктаждыктарга толук кандуу жооп берип келген. Коом менен бирге, коом аркылуу, Адамзат үчүн, Эл тарабынан зарылчылыктан улам жаралган, улам такталган, улам толуп-ташып турган түбөлүктүү табылга. Эне тилди окутуу процессинде бул табылганы сөзсүз пайдаланышыбыз керек.

Бирок соңку билим берүүнүн талаптары, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун деңгээлин

жогорулатууга коюлган талаптар методикалык жактан дагы көптөгөн иштерди аткаруу талабын койду. Бул маселе кыргыз тилин кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салты, улуттук башка өзгөчөлүктөрү менен байланышта окутууну уюштурууга байланыштуу чечилет. Кыргыз тилин окутуунун методикасы өзүнчө илим катары калыптанып, өнүгүп, бир катар проблемалар чечилсе да, аны окутууда элдик педагогиканы колдонуу боюнча толук эч нерсе иштеле элек.

Элдик педагогиканын бир үзүмү – бул макалдар. Баланын ар түрдүү багыттагы шык-жөндөмүн калыптандырууну көздөгөн жана таалим-тарбия маселелерин өз ичине камтыган педагогикалык процесс көп кырдуу тематиканы камтыган макалдардын маанимаңызынан билинет.

Макалдарды канчалык изилдебейли, алардын маанисин бир сөз менен түшүндүрө албайбыз. Анткени макалда тыянактуу бүткөн бир ой, акыл-насаат, элдик таалим-тарбия таасирлери камтылган. Мисалы, “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө” десек, тамашага салып ойноп сүйлөөрдөн мурда айта турганыңды тактап, ойлонуп туруп, анан сүйлө; ал эми “Өнөр алды – кызыл тил” дегенде, чечендик, мыкты, маданияттуу сүйлөө – бул чоң өнөр, кыргыздарда өнөрдүн түрлөрү көп, бирок ошолордун эң алдыңкысы, жооптуусу чечендик менен көркөм, кооз сүйлөө экендигин түшүнөбүз.

Эне тилинин грамматикасын окутуу сыяктуу орто мектептердин кыргыз тилинин окуу программасында өзүнчө атайын тема катары макалдарды окутуу талабы коюлган жок. Анткени макалдар лингвистикалык жактан бүгүнкү күндө да толук изилдене элек. Тек гана берилген тексттерден, көнүгүүлөрдөн макалдарды кездештирүүгө болот. Мисалы, Көңүлдүн ачкычы – сөз, билимдин ачкычы – китеп. Байлык – мурас эмес, жокчулук – уят эмес. Ары жок адам – күлкүчү, жалкоо адам – уйкучу.

Бул сыяктуу макалдардын маанилери, күчү-күдурети чечмеленип түшүндүрүлбөстөн, морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдү тапкыла деген тапшырма катары берилген.

Чындыгында, бул макалдарды эне тилди окутууда пайдаланууда башкача өңүттөн карашыбыз керек. Тагыраак айтканда, макалдардын составындагы сөздөрдүн ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөсү жана сөз түркүмү боло алгандыгын: “Эр эмгегин жер жебейт”. Эр – аныктооч; зат атооч; эмгегин – толуктооч, зат атооч; жебейт – баяндооч, этиш; ошондой эле макалдар элдин жашоосунун корутунду түшүнүгүн билдиргендигин “Баланы жашынан, аялды башынан”; дидактикалык, б.а. тарбиялык мүнөзгө ээ экендигин “Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат”, “Кыздуу үйдө кыл жатпайт” жана тилде сүйлөмдүк касиетке ээ же чакан чыгарма боло тургандыгын “Жакшы менен жайлоого чыксаң, кудалашып түшөсүң, Жаман менен жайлоого

чыксаң, кудалашып түшөсүн” сыяктуу макалдарды талдоо менен окутуу зарылдыгына көңүл буруубуз абзел.

Албетте, макалдардын уйкаштыгын, көркөмдүгүн жана кулакка угумдуулугун, эске бат сакталуусун, айтылуучу ойдун тыянактуулугун ж.б. жактарын окутуу өзүнчө изилдөөнү талап кылат

Эне тилди окутуунун максатын канчалык кеңейтпейли, канчалык илимий-теориялык, дидактикалык-методикалык теория, жобо, концепциялар менен тастыктабайлы, ал барып-келип эле окуучуну сүйлөөгө, болгондо да жакшы сүйлөөгө көнүктүрүү маселесине барып такалат, ал маселенин чечилиш деңгээли менен жыйынтыгы аныкталат. Ал эми жакшы сүйлөөгө үйрөтүү проблемасын жалаң же жалгыз лингвистикалык-теориялык маселелер чечпейт. [6, 132-б.] Ал үчүн окуучу тилдин коомдогу, турмуштагы барк-баасын, жеке турмушундагы ордун, ата-бабанын тилге, сөзгө, кепке болгон мамилесин толук аңдап билип, жеке өзүнүн тилге болгон кызыгуусун арттыруу зарыл деп эсептейбиз. Ошондуктан эне тил боюнча өтүлгөн ар бир сабак кыргыз элиндеги тил жөнүндө, кеп жөнүндө айтылган уламыш, макал-лакап, накыл сөздөр, табышмактар, жаңылмачтар менен коштолуп, тил жөнүндө фольклордук материалдардан тартып, улуу инсандардын, акын-жазуучулардын, коомдук ишмерлердин ж.б. айткан сөздөрү, чыгармалары менен ылайыгына жараша дайыма коштолушу керек. Алардын бардыгына кыргыз элдик педагогикасынын эне тил туралуу айткандарынын каймагы топтолгон. Ал материалдар милдеттүү түрдө турмуш менен, тарых менен, жашоо-тиричилик менен байланышта, биримдикте берилиши жөндүү. Бирок ал маалыматтар окуучуларды тажартпай, “деп айтабыз” дедиртпей, улам жаңы ыкмада, улам жаңы формада, улам тереңдеп, улам кошумчаланып берилиши ылайык. Бул учурда мугалимдин чеберчилиги, чыгармачылыгы, билдирүү, окутуу ыкмасы, формасы чечүүчү ролго ээ болот.

Эне тилди окутууда элдик педагогиканын сөзгө карата болгон мамилесин, талабын толук эске албоонун натыйжасында келип чыккан өкүнүчтүү, улам кеңири жайылып бара жаткан бир алгылыксыз көрүнүштү мисалга тарталы. Элибизде: “Сен деген-сенек сөз, Сиз деген - сылык сөз”, - деген кеңири тараган улуу накыл сөз бар. Бул накыл кылымдарды карытып, көчмөн турмушта, согуштук-баатырдык доорлордо, туташ сабатсыздык мезгилдерде атадан балага, муундан-муунга берилүүчү ыйык мурас катары да сакталып, турмушта айныксыз колдонулуп келди. Өткөн кылымдын баш жагынан тартып сабатсыздык жоюлуп, кыргыз тили билим берүүнүн негизги каражаты катары да, окутуунун предмети катары окутула баштады [4, 50-б.]. Демек, кыргыз жаштары кыргыз тилин окуп-үйрөнүп келе жатканына кылым болду. Бир нече

жылдар бою эне тили элдик педагогиканын негизинде оозеки формасында үйрөтүлүп, өнүгүп келди. Ал мезгилдерде кыргыз тили элдик, улуттук тил катары сакталып гана келбестен, белгилүү деңгээлде өнүгүү, жакшыруу процесстерин да башынан өткөрдү. Кийинки бир кылымга тете мезгилде кыргыз тили оозеки формасында эмес, жазуунун негизинде, илимий-лингвистикалык, дидактикалык-методикалык жоболорго, башка улуттардын окутуу тажрыйбаларына аздыр-көптүр таянуу менен мамлекеттик деңгээлде, милдеттүү түрдө окутулуп жатат.

Логика боюнча соңку кылымдагы кыргыз тилин окутуу ага чейинкилерге караганда алда канча артыкчылыктарга ээ болуп, кыргыз тилинде сүйлөгөндөр мурункудан мыкты да, орундуу да, маданияттуу да сүйлөп калышы керек болчу. Тилекке каршы, практика теңирден тескери натыйжаны берди. Кыргыз тилинин оозеки сүйлөө формасы кыйла жакырланды, чоркок тартты, баарынан өкүнүчтүүсү оозеки кеп мурунку сылыктыгынан, уккулуктуулугунан ажырап, орой, одоно боло баштады. Кыргыз баласы өзүнөн улуу бардык адамдарга “сен” деп кайрылган эмес. Бүгүнкү күндө жалпы эле улууларды кой, өз ата-энесине, чоң ата, чоң энесине “сен” деп кайрылуу кеңири жайылып бул көрүнүш кадыресе, көнүмүш сыяктуу кабыл алынып кетти. Мындай оройлук, жогорку накылда айтылгандай “сенектик” кайдан келди? Ал сырттан келди, тагыраак айтканда, башка тилден ойлонбостон өз каалообуз менен кабыл алдык. Белгилүү го, орус тилинде “сен” деп кайрылуу өтө жакындыкты, сыйлагандыкты, берилгендикти билдирүүчү сөз катары колдонулат. [2, 24-б.]. Дүйнөлүк тил деп эсептелген Англиянын өзүндө гана эмес, Европа, Америка материктеринде бир канча өлкөлөрдө мамлекеттик тил катары колдонулган англис тилинде да ар бир өлкөнүн, континенттин өзгөчөлүктөрү белгилүү деңгээлде чагылдырылган, айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Англис тилдүү көпчүлүк өлкөлөрдө “сен” деген сөздүн адамга карата да колдонула тургандыгына өтө өөн, оройлук катары кабылдап, ал сөздү (сенди) негизинен жаныбарларга гана айтылуучу сөз деп билишет.

Жыйынтыгында кыргыз кебинде “сен деген сенек сөздүн” кеңири колдонулуп кетишин тилди окутуунун теориялык да, методикалык да негизи, мазмуну сырттан (негизинен орус тилинен) келген жол-жоболорго таянылышынан көрөбүз. Анын башкы, чечүүчү фактору катары негизделбегендик, аны пайдаланбагандык деген тыянакка келебиз.

Ошентип тил илими менен элдик педагогикада өзгөчө маани берилип, аларды изилдөөнүн зарылдыгын, окутуунун актуалдуулугун толук далилдеп турган макалдар эмне үчүн эне тил сабагында окутулбашы керек деген ой келет да, макалдар кыргыз тили сабагынын негизин түзүп, ар бир сабакта колдонулушу зарыл.

Жогорудагы пикирлерден улам төмөнкүдөй корутунду чыгарсак болот:

- канчанчы класста кандай гана тема өтүлбөсүн, кыргыз тили сабагында окуучулар экиден бешке чейинки макалды колдоно билиши керек;

- сабакта сөзсүз түрдө окуучулар тарабынан үн чыгарып көркөм окулушу шарт;

- ар бир макалдын мааниси чечмеленип, эмне жөнүндө айтылгандыгы аныкталышы зарыл;

- айтылган макалдар боюнча окуучулар өз пикирлерин билдиришсин;

- сабакта колдонулган макалдар балдардын сөздүк дептеринен орун алышы керек, бул сөз өстүрүүнүн кызматын аткарат;

- өтүлүп жаткан темага ылайык тилдик талдоолор макалдарга жүргүзүлүшү керек.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин окутуунун негизги максатын балдардын сүйлөшүүсүн өстүрүү түзсө, ошол сүйлөшүүнү кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн эң керектүү, натыйжалуу булагы болуп макалдар турарын белгилейбиз.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдагы оң-терс сапат. – Б.: Бийиктик, 2002. – 400 б.
2. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. – Б.: Педагогика, 2001. – 44 б.
3. Жаманкулова Г. Байланыштуу кепти 5-6-класстарда окутуу методикасы. – Б.; 2002. – 115 б.
4. Исаков Б. Сабат санжырасы: Орто мектептин мугалимдери үчүн. – Б.: Мектеп, 1993. – 192 б.
5. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү: Жыйнаган М.Ибрагимов. – Карабалта, 2005. – 500 б.
6. Маразыков Т.С. 1-китеп, 2005. - 58-59-бб.
7. Макал-лакаптар: / Түзүүчү А.Алсеитов. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2005. – 132-б.
8. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан. Толукталып, 3-басылышы. – Б.; 2012 – 158б.2007
9. Эгембердиев Р., Өмүралиева С., Сапарбаев А., Мусаева В. Кыргыз тили. 11-класс. “Шам” басмасы, 2007.
10. Тажиева Г. Курманбекова А. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөздөр түрмөгү. - Бишкек, 2004.
11. Үсөналиев Т., Султанова Ж. Элдик накыл сөздөр – жаш муундардын кеп маданиятын өстүрүүнүн уюткусу // Эл агартуу. - 2001, №7-8. - 71-79-бб.
12. Чыманов Ж. Накыл сөзгө акыл менен мамиле кылалы. – Адабий Алатоо журналы, 2006, апрель, №6.
13. Кенан А. Түрк тилин окутууда жана маданиятын үйрөтүүдө макалдардын колдонулушу. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2014. №. 4. С. 297-298.